

עוד בדבר פירוש מסכת ראש השנה המיוחס לרמב"ם

פירוש הרמב"ם למסכת ראש השנה נדפס לראשונה ע"י ר"י בריל בפריס תרכ"ו, ומאז חזר ונדפס פעמים נוספות ובצורות שונות. הייחוס לרמב"ם נתקבל על ידי המדפיסים, אבל במחקר נתעוררה השאלה האם אכן ייחוס החיבור לרמב"ם הוא נכון, או שמא מחברו אינו הרמב"ם. את הציונים למחקרים אלו עד דורנו ימצא המעיין ב'שרי האלף' מהדורה חדשה מתוקנת (ירושלים תשל"ט)¹. לאחרונה שב ודן בכך ר"ד פיקסלר², ועתה נתפרסם בגל' הקודם של 'המעין' (תשרי תש"ע [נ, א] עמ' 21-3) מאמרו של הרב שי ואלטר 'בדיקת עדי החודש במשנת הרמב"ם, ושאלת הפירוש לתלמוד למסכת ר"ה המיוחס לו'. שני האחרונים מסיקים כי אכן הפירוש הוא לרמב"ם, אלא שר"ש ואלטר סבור (עמ' 21) כי את הפירוש הזה כתב הרמב"ם בבחרותו.

הואיל ואף אני כתבתי בנושא זה אגב אורחא ונראה שזו הסיבה שדבריי נעלמו מעיני העוסקים בכך), אמרתי אולי כדאי ליחד לדברים מקום כהערה.

בספרי 'עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה' (ירושלים, תשס"ה) עמ' 345-369 כתבתי על דרך הציון וההפניה בשמות מסכתות ופרקים אצל הראשונים, ושם בעמ' 370 כתבתי את הדברים הבאים³: "מבין כל הקדמונים שמנינו עד עתה יש אחד היוצא דופן, והוא הרמב"ם. בדיקת פירוש המשנה, ספר המצוות ותשובותיו מראה כי אינו מכנה את הפרקים בשם - אלא אך ורק במספרם הסידורי. דרך זו, האופיינית כנראה אך ורק לרמב"ם ולרלב"ג, מאפשרת לנו לקבוע אם יש ממש בייחוס הרמב"ם כמחברן של יצירות מסוימות". על יסוד זאת בדקתי את הפירוש לראש השנה, ואלו דבריי שם בעמ' 371: "כידוע, יש שחלקו על ייחוס חידושים אלה לרמב"ם. נבדוק, אפוא, את שיטת הציון בחידושים אלה. והנה מצאנו בתחילת

1 ראה רמ"מ כשר-רי"ד מנדלבוים, שרי האלף, מהדורה חדשה מתוקנת, ירושלים תשל"ט, עמ' רטז מס' 9, שם כתבו שהפירוש מיוחס לו בטעות. אבל בהשלמות והוספות עמ' תקצז הובאו מקורות נוספים, וביניהם דעתו של רמ"י בלוי כי הפירוש הוא לרמב"ם הואיל ור' אברהם מן ההר מצטט מן הפירוש בשמו.

2 ר"ד פיקסלר, 'לשון תקיפה בפירוש המשנה לרמב"ם', סיני קלה-קלו (תשס"ה) [=קובץ הרמב"ם במלאת שמונה מאות שנה לפטירתו], עמ' קנא-קצח, דן אף הוא בעניין זה, ובעמ' קצח הסיק כי הפירוש הוא של הרמב"ם. בעמ' קנב הערה 4 סקר את העוסקים בנושא עד זמנו.

3 לא העתקתי את ההערות, אף ששם ציינתי מספר מועט של יוצאים מהכלל, כיון שאין משמעותיות כל כך לענייננו, והמעוניין בהן יעיין בספר.

החידושים, בד"ה ולא פליגי (מהד' זק"ש, ירושלים תשכ"ג, עמ' סג): 'בכורות פרק ד'. ועל דף כד ע"א ד"ה ודברים (שם עמ' פח): 'במסכת ערובים פ"ד'. שני ציונים אלה, אף שאין בהם הוכחה גמורה, לכאורה זכר לדבר יש בהם, שהרי כאמור זו כנראה דרכו הבלעדית של הרמב"ם. אלא שיש לעיין בזה, כיוון שבכל ציוניו מקדים הרמב"ם את המספר הסידורי של הפרק לשם המסכת, והיה לו לומר: 'ברביעי מבכורות', 'ברביעי מעירובין'; נמצא אם כן שהעניין עדיין צריך לפנים. גם בשאר חידושי הרמב"ם לתלמוד שנדפסו במהדורת זק"ש מצאנו עוד שלושה ציונים (עמ' טו, כח, קג), וכולם על דרך הציון בחידושיו לר"ה. ולא ידעתי כרגע פשר הדבר, וצריך בירור". נמצא כי דברינו נוטים לדבריהם, לאמור, בחידושיו לתלמוד, הן במסכת ראש השנה והן בחידושיו למסכתות שבת ומגילה, שומר המחבר על שיטת ציון אחידה, שהיא מיוחדת במינה מבין כל הראשונים הידועים לנו ואופיינית רק לרמב"ם, וא"כ סביר להניח שהוא הוא מחבר החידושים לראש השנה.

בעניין שינוי שיטת הציון, חשבתני בעת שכתבתי את ספרי (אף על פי שלא פרסמתי זאת בספר, לא זכור לי משום מה) כי בערבית אכן יש להקדים את המספר לפרק וכפי שנהג הרמב"ם, אבל בעברית מקובל לומר את המספר לאחר הפרק. אפשר אפוא שחידושיו לתלמוד נכתבו בעברית⁴, וזו הסיבה לשינוי הלשון.

מסקנה נוספת שכתבתי בספרי, אבל לא השתמשתי בה ביחס לנושא שלפנינו, נכתבה בעמ' 381: "לפרק ראשון יציין רש"י בדרך כלל על פי המספר הסידורי, ולא על פי שם הפרק. ביחס לפרק אחרון אנו רואים כי רש"י נוהג לציין 'פרק בתרא', ואין הוא מציין לפי המספר הסידורי של הפרק. ביחס לשאר הפרקים אנו רואים כי ככל שמספרו הסידורי של הפרק עולה, סביר יותר שהציון יהיה לפי שמו של הפרק ולא לפי מספרו הסידורי. אגב, מסקנה זו נכונה גם לגבי בעלי התוספות, הואיל וגם בהם ערכתי בדיקה דומה". הוספתי שם כי יש להניח כי זו דרכם של שאר הראשונים, אבל לא בדקתי זאת. והנה אנו רואים בחידושים שלפנינו כי המחבר ציין פעמיים במסכת ראש השנה 'פרק ד', ולא ציין לשמו של הפרק. פעם אחת (חידושיו למגילה עמ' קג) כתב: פסחים פרק ח. נמצא כי אף כאן קיים ייחוד מסוים בשיטת הציון של מחבר החידושים הנ"ל לראש השנה ולשאר המסכתות, וגם בפרקים מאוחרים של המסכת הוא מציין את הפרק לפי מספרו הסידורי.

יתר על כן. בספרי שם כתבתי בהערה 163 כי ברוב המקרים יצינו הן רש"י והן התוספות בצורה 'פרק קמא', ולא פ"א. גם הצורה 'פרק ראשון' היא נדירה אצלם. והנה בחידושים למסכת שבת אנו מוצאים (עמ' טו, עמ' כח): 'פסחים פרק א', 'מסכת תמיד פרק ראשון'. כאמור, אין זו דרך מקובלת אצל הראשונים.

4 ראה בהקדמתו של רמ"ל זק"ש, עמ' 13-14, שהביא מקורות סותרים בדבר השפה המקורית שבה נכתבו החידושים. אגב, בעמ' 22 ייחד רמ"ל זק"ש את הדיבור על כמה בטויים המיוחדים ללשון רבינו, אך הוא לא התייחס לסגנונו המיוחד של הרמב"ם בציון הפרקים.

נמצא כי מנינו כאן עוד נקודות מיוחדות בדרך הציון של מחבר החידושים. אם נצרף זאת לאמור לעיל, הרי יש בכך חיזוק מסוים נוסף שאכן מחבר החידושים הוא הרמב"ם. אמנם יש להודות כי מספר הציונים מועט, ועל כן ספק אם הוא מאפשר לנו להגיע למסקנה ודאית.

יעקב שמואל שפיגל

★ ★ ★

שתי הערות מיימוניות

א. לשימושו של רמב"ן בפירוש המשנה הערבי שלרמב"ם

עיקרו של פירוש המשנה לרמב"ם, שנכתב כידוע ערבית, תורגם בימי הביניים לעברית בידי חכמים שונים בדורו של הרשב"א ובעידודו, מתוך היענות ליוזמתם של חכמי רומא¹. חכמים שקדמו לפרסום התרגומים, ולא ידעו ערבית, לא היה אפוא

1 כמסופר בהקדמותיהם של מתרגמי הסדרים מועד, נשים ונזיקין, נפולי רנ"ב (ומכאן ואילך בדפוסי התלמוד הרווחים). ר' יוסף אלפואל, בהקדמת תרגומו לפירוש המשנה סדר מועד, מספר כי לבקשת התרגום הגיב הרשב"א באמרו: "הספרים [=עיוותים ערביים של פירוש המשנה לרמב"ם] אינם מצויים אצלנו, ומימינו לא הרגלנו ללמוד לשון הגרי, ולא רגל על לשוננו כי אם לשון הקדש נטה שפירה בכל ארץ הצבי, ולא יהל שם ערבי, ומאבותינו הקדושים לא נחלנו נחול" (ראש פירוש המשנה לשבת, דפוס וילנא קפז ע"א). וכך אמנם משמע מלשון הרשב"א במכתבו לר' יעקב בן עבאסי, מתרגם פירוש המשנה לסדר נשים: "כי לא נבין את לשונו" (סוף נשים במשנה דפוס נפולי, דף 150 טור ב). שריינר הסיק מכאן שהרשב"א לא ידע ערבית, ולכך הוצרך להניח שקטרוגי המלומד המוסלמי בן המאה ה"א אבן חזם, שעליהם משיב הרשב"א ב'מאמר על ישמעאל' המיוחס לו, נודעו לו בתיווכו של תרגום עברי כלשהו; ראה: M. Schreiner, "Die Apologetische Schrift des Salomo b. Adret gegen einen Muhammedaner", *ZDMG*, 48 (1894), p. 42. כך חוקרים נוספים, ראה: N. Roth, "Forgery and Abrogation of the Torah: A Theme in Muslim and Christian Polemic in Spain", *PAAJR*, 54 (1987), p. 223; D. Sklare, "Responses to Islamic Polemics by Jewish Mutakallimūn in the Tenth Century", H. Lazarus-Yafeh et al. (eds.), *The Majlis*, Wiesbaden 1999, p. 137. בדברים שהביא ר"י עבאסי לא נתכוון רשב"א לעצמו, אלא ליוזמי התרגום; ואף דברים שהביא ר"י אלפואל ספק מה מתוכם אכן נאמר בידי הרשב"א, וכלפי עצמו, ומה ניתוסף לתפארת המליצה. והרי מצינו, למשל, בחידושי רשב"א לנדה לו ע"ב שציטט מפירוש המשנה לרמב"ם (שם ד, ד) בקידומת "זוה לשונו" ובסיומת "עכ"ל" - והדברים אינם כלשונו של תרגום ימי הביניים שבידינו; וכיו"ב גם בחידושי ליבמות צה ע"ב (ד"ה אמר ליה אביי); קז ע"ב; קח ע"א; קידושין נא ע"ב, וראה גם שם ס ע"א. לכאורה יש להסיק אפוא שרשב"א

בידם לעשות שימוש בחיבור זה שלרמב"ם.²

והנה, בדיון המחקרי על אודות שימושו שלרמב"ן בכתביו הערביים שלרמב"ם, צוינו שני מקומות בלבד שבהם נזדקק הרמב"ן לפירוש המשנה: פעם אחת בפירושו לתורה (במדבר כ, א), ופעמיים בחיבורו תורת האדם (מהד' רח"ד שעוועל, כתבי רמב"ן, ירושלים תשכ"ג, עמ' רצב, שז)³. ברם, במקומות אלה אין הרמב"ן מתדיין אלא בהקדמה לפרק חלק וב'שמונה פרקים' (ההקדמה לאבות); ושני חלקים אלה מפירוש המשנה זכו לתרגום עוד קודם שפירוש המשנה ניתרגם בימי הרשב"א באופן כולל: את ההקדמה לאבות תרגם ר' שמואל ן' תבון, שקדם כמובן לרמב"ן, ואף ההקדמה לפרק חלק זכתה לתרגום בזמנים הללו, והוא מיוחס לר' שמואל ן' תבון או לר' יהודה אלחריזי.⁴ נמצא כי שימושו של רמב"ן בשני אלה אינו מלמד על

עיון במקור הערבי ותרגומו בעצמו (ליישוב דברי רדב"ז בתשובותיו, סי' אלף שצח, כאילו רשב"א "לא ראה פירוש המשניות", ראה רי"ש שפיגל, "האם ראו הרשב"א והרב המגיד ובעל הגהות מיימוניות את פירוש המשניות לרמב"ם?", צפונות, ט [תשרי תנש"א], עמ' פב-פג). ברם, אין בדבר הכרע, לפי שמלבד התרגום הידוע שנדפס מנפולי רנ"ב ואילך, ידועים לסדר נשים עוד שני תרגומים: האחד תורגם בפרובאנס והיה לפני ר' אברהם מן ההר, ומצוי בכ"י פרמה הכולל את בית הבחירה לר"מ המאירי; ראה רמ"י בלוי, הקדמה לפירוש ר"א מן ההר ליבמות, ניו יורק תשכ"ב, ליד הע' 15-16. והשני טיבו עוד צריך בירור, ראה א' קופפר, "תרגום עברי עתיק לפירוש הרמב"ם למשנה סדר נשים", עלי ספר, יא (תדש"ם), עמ' 149-151. אפשר אפוא שציטוטי רשב"א דלעיל מסדר נשים לקוחים מתרגומים הללו, והדבר טעון בדיקה. ואם יתאמת שכך הדבר, שמא גם לטהרות היה תרגום נוסף, וממנו לקוח ציטוט הרשב"א דלעיל מנדה (לסיכום שאלת ייחוסו של 'מאמר על ישמעאל' לרשב"א, ראה ב' נאור, מאמר על ישמעאל לרשב"א, ניו יורק תשס"ה, עמ' 16-37). אלא שדברים מפורשים בענייננו באים בתשובת הרשב"א, ח"ג סי' תכז, העוסקת בנוסח תקנת קהל טולדו בפירעון מסים, "אחר שהועתקה מלשון הערב ללשונו". בתוך דבריו מתדיין הרשב"א במשמעות תיבה אחת מן **המקור הערבי**, ומעלה שתי אפשרויות להבנתה; אלא "מפני שלא מצאתי כאן בקי להוציאני מספק הלשון הזה, לא יכולתי לדון ולתקוע יתד באחת מן הדרכים הללו". נמצינו למדים שהערבית הייתה אכן נגישה לרשב"א, אלא שלא היה בקי בה כל צורכה.

2 לשלילת הטענות שהועלו במחקר כאילו הריטב"א ור"מ המאירי, שבימיהם כבר תורגם פירוש המשנה, לא הזכירוהו, ראה במאמרי "הרמב"ם כמפרש דברי עצמו", ספונות, ס"ח ח (כג), תשס"ג, עמ' 149-150, הע' 129, 130 (לציון הבודד שם מן הריטב"א יש להוסיף, כגון חידושי לתענית טו ע"ב; כתובות מה ע"ב; סג ע"ב; מכות כב ע"ב).

3 ראה: ר"ק כהנא, ספר הזיכרון לריטב"א², ירושלים תשמ"ג, עמ' מ הע' 2; ר' ישפה, "הרמב"ן והערבית", תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 79-80. הפניותו המאלפות של ש' יהלום, חשיבתו ההלכית של הרמב"ן לאור מקורותיו הפרובנסלים, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשס"ג, עמ' 3 הע' 19, אינן כוללות הבאות של רמב"ן מפירוש המשנה. תודתי הנאמנה לד"ר יהלום שהפנני לחיבורו זה.

4 ר"י שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים תשנ"ב, עמ' קכז, מטיל ספק בשני הייחוסים, אך גם לדעתו תרגום זה קדום ככל הנראה לתרגומו הכולל של ר' שלמה ב"ר יוסף לסדר

היזקקות בלתי אמצעית לפירוש המשנה, כי יוכל הטוען לטעון שהרמב"ן לא עיין אלא בתרגומי החיבור⁵.

ברם, מקום נוסף מצוי בדינו, שבו עשה רמב"ן, אמנם בשנותיו האחרונות, שימוש בפירוש המשנה, והוא בדרשתו לראש השנה. הרמב"ן עוסק שם בפירוש לשון המשנה (ר"ה פ"ד מ"א) "במקדש היו תוקעין, אבל לא במדינה", ומביא את מחלוקת רש"י ותוספות: לרש"י "מדינה" כוללת אף את ירושלים, אבל בתוספות פירשו: "אבל לא במדינה" - של גבולין, למעט ירושלים⁶. ועל כך מוסיף הרמב"ן: "וכך פירש ה"ר משה בפירושי המשניות: אבל לא במדינה". כך הוא לשונו במהד' שווארץ, על פי כתבי היד שעמדו לפניו⁷, ובעקבותיו כך נדפס אף במהד' שעוועל וכתבי רמב"ן, עמ' רמד) ובמהד' קצנלנבוגן (בתוך סדרת חידושי הרמב"ן מהד' הרשלה, ירושלים תשמ"ז, עמ' קעב). ברם, כל אלה המהדירים לא העירו, שהדברים אינם מובנים: הלשון שציטט הרמב"ן, כביכול בשם פירוש המשנה לרמב"ן, הרי אינו אלא לשון המשנה; מה הוסיף אפוא הרמב"ן?

אך הדברים מתבהרים מאליהם מתוך כ"י מוסקבה, גינצבורג 1323, של דרשת הרמב"ן⁸:

וכך פירש ה"ר משה בפירוש המשנה: אבל לא במדינה - **סאיר בלאד יש**⁹. נמצינו למדים: לא סוף דבר שהרמב"ן עשה כאן שימוש בפירוש המשנה לראש השנה, שלפי כל הידוע עדיין לא ניתרגם כלל בימיו, אלא שהוא מביאו בלשונו

- נזיקין. תרגום נוסף, שאף הוא קדם לתרגומו הכולל של סדר נזיקין, גילה א' קופפר, "תרגום עתיק של פירוש הרמב"ן למשנת 'חלק'", עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 59-80.
- 5 וראה על כך כהנא וישפה דלעיל הע' 3. יש להעיר כי ישפה ערך השוואה בין הבאת הרמב"ן מן ההקדמה לפרק חלק לתרגומו של ר' שלמה בן יוסף - ובכך אין טעם: תרגום זה עוד לא נתחבר בימי הרמב"ן; ההשוואה הרלוונטית היא לשני התרגומים הנוספים - וזו מלמדת שציטוטי הרמב"ן שונים, אם ברב או במעט.
- 6 תוספות הללו שהביא רמב"ן אינן אלה שלפנינו, אך הדברים מצויים בתוספות ישנים, מהד' הרשלה, ירושלים תדש"ס, עמ' מה. על קבצי התוספות שעמדו לפני רמב"ן בדרשו בעכו את דרשתו, ראה ש' יהלום, "הרמב"ן ובעלי התוספות בעכו: הנרטיב ההיסטורי בדרשת הרמב"ן לראש השנה", שלם, ח (תשס"ט), עמ' 108-110.
- 7 ז' שווארץ, "דרשת הרמב"ן לראש השנה", הצופה מארץ הגר, ב (תרע"ב), עמ' 53; כדבריו בהקדמתו, שם א (תרע"א), עמ' 137, עשה שוורץ שימוש בכ"י רומה קזנטנזה ובכ"י מינכן, ולדבריו יש לשניהם מקור משותף.
- 8 סרט 48409 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבספריה הלאומית בירושלים; לפי הקטלוג, מדובר בכתב יד ספרדי מן המאה י"ד-ט"ו. הפרופ' רי"ש שפיגל נר"ו הפנני בטובו למאמרו של רי"ז זילברליכט, "דרשת הרמב"ן תורת ד' תמימה", ישורון, טז (אלול תשס"ה), עמ' תרט-תרי, שם נקבע שכתב יד דידן הוא הטוב שבעדים לדרשה ההיא.
- 9 וכך נדפס בנוסח הדרשה הכלולה בחידושי רמב"ן מהד' המרכז התורני זכרון יעקב תשנ"ד, עמ' קפה; מקור הנוסח לא צויין.

הערבי המקורי¹⁰! ברם, סופרי שאר כתבי היד שלא הבינו תיבות אלה דילגו עליהן, וכך נוצר הנוסח חסר הפשר שלפנינו. ענייננו מצטרף אפוא לשאר ראיות המלמדות כי בין שאר רובי ידיעותיו של הרמב"ן אף בערבית¹¹. ברי, תיבות אלה אינן מלמדות על ידיעה מעמיקה בערבית, והחשוב הוא כי מעתה מתברר, שלפחות בתקופה זו של חייו למוד היה רבנו לעיין בפירוש המשנה שלרמב"ם, ובמקורו הערבי¹².

ב. עוד לייחוסו של פירוש התלמוד לראש השנה לרמב"ם

בשאלה שבכותרת כבר נשתברו קולמוסים רבים, אך דומה שעדיין יש צורך לחדד את המקום שבו עומדים אנו כיום בבירור העניין¹³. כי שני מיני טיעונים הועלו כנגד הייחוס - עובדתיים והסתברותיים. מן הסוג האחרון הוא הטיעון המצביע על דברי הרמב"ם בפירוש המשנה לר"ה ב, ט (מהד' ר"י קאפח): "שזה נמנע בהחלט לא יתכן לגמרי בשום פנים, ולא יאמין בכך אלא אדם המוני הכולל כל ההמוניות, שאינו משיג ממהלך הגלגלים אלא מה שמשיג השור והחמור!" והנה, הדעה שעמה התפלמס כאן הרמב"ם מצויה לפנינו בפירוש התלמוד לראש השנה (רמי"ל זק"ש), חידושי הרמב"ם לתלמוד, ירושלם תשכ"ג, עמ' פט-צא; כלום מתקבל על הדעת שהרמב"ם יתבטא בחריפות בלתי מצויה כדי כך - על פירוש שהוא עצמו העלה בצעירותו? על טיעון זה השיב ר"ש ליברמן כי "לאמתו של דבר כל הכעס הזה של רבנו מתבאר יפה אם נניח שהפירוש הזה הכשיל גם אותו בילדותו. והרי הר"מ כתב את פירושו לתלמוד לפני שחבר את פיה"מ, כשהיה עדיין צעיר מאד, ואפשר שבאותו זמן לא הספיק עוד ללמוד את חכמת התכונה וידיעת הארץ"¹⁴. ואמנם, הדגשות והטעמות שלרמב"ם כנגד דברי זולתו, לא פעם רקעם הוא שלילת דברים שהוא

- 10 במקור הערבי, מהד' ר"י קאפח: "סאיר בלאד אלשאם"; כלום תיבה אחרונה בהבאת הרמב"ן ("יש"=ישראל) היא תרגומו שלו, תוך כדי כתיבה?
11 ראה ישפה, לעיל הע' 3.
- 12 כיו"ב מציינו בחידושי הרמב"ן לר"ה ט ע"ב, שציטט מן המקור הערבי שמצא ב"גליוני משניות ישנות של ארץ ישראל" ("גליונות" אלה הם פירוש המשנה לרב נתן אב השיבה, ראה מבואו של רמי"ל זק"ש לפירוש זה במשניות 'אל המקורות', ירושלם תשט"ו, עמ' 4; השווה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלם תש"ח, עמ' 1271); וראה יהלום (לעיל הע' 6, עמ' 108 הע' 27, שאפשר כי פסקה זו בחידושים ניתוספה לאחר עליית הרמב"ן לארץ.
- 13 זאת לאור דברי ר"ש ואלטר, "בדיקת עדי החודש במשנת הרמב"ם ושאלת הפירוש לתלמוד למסכת ר"ה המיוחס לו", המעין, נ, א (תשרי תש"ע), עמ' 3-21, וראה להלן הע' 25.
- 14 ש' ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם ז"ל, ניו יורק תש"ח, עמ' יב.

עצמו הסכים להם בעבר¹⁵. אף על פי כן, דומה שלא מצינו במקרים אלה התבטאות כה חריפה כזו שלפנינו; והדברים בלתי מוכרעים אפוא. כיו"ב הוא הטיעון הקובע שהידע האסטרונומי המשתקף מחיבור זה אינו תואם לזה המצופה מן הרמב"ם, אפילו בשלב מוקדם זה של התפתחותו האינטלקטואלית¹⁶; בדברי ליברמן כלולה תשובה אף לכך, אך ברי שאף כאן הדברים אינם מוכרעים.

סוג שונה של טיעונים הוא זה המצביע על מקורות שונים בראשונים, המביאים מפירוש התלמוד שלרמב"ם לראש השנה מובאות שאינן בפירוש שלפנינו; אילו אכן כך היו פני הדברים, הרי כאן טיעונים שבעובדה. ברם, במחקר שהקדשתי לביור ייחוסם של מכלול פירושי הרמב"ם לתלמוד¹⁷ נבדקו טיעונים אלה אחד לאחד, ונתברר שאין בהם ממש: לא סוף דבר שאין כל עדות השוללת את ייחוס הפירוש שלפנינו לרמב"ם, אלא שיש מגוון עדויות, החל מראשוני המאה ה"ג, המייחסות את הפירוש שלפנינו לרמב"ם¹⁸. יתרה מזאת: ידועה לנו דרך הגעתו של פירוש ראש השנה מבית הרמב"ם לאירופה: חכם פרובאנסי בן המאה ה"ג, ר' שמואל שקייל היה שמו, הגיע לרגל מסעיו למזרח התיכון, העתיק את הפירוש והביאו עמו לפרובאנס¹⁹.

האם נסתלק אפוא כל ספק בייחוסו של החיבור? אין לומר כך דרך ודאי, מפני ידיעתנו את דרך בנייתם של פירושי התלמוד לרמב"ם בכללם. תשתיתו של פירוש זה, כעדות מחברו, אינה אלא העתקות מפירושי ושיעוריו של ר"י מיגש, כפי שהגיעו לידי הרמב"ם מאביו ר' מיימון, תלמידו של ר"י מיגש, ומהעתקות שאר תלמידים, שהרמב"ם שקד על איסופן²⁰. על גבי תשתית זו בנה הרמב"ם את חיבורו שלו, שבו מקומה של תורת הר"י מיגש אכן מרכזי²¹. סביר אפוא ביותר שמכלול המחברות שבו כלולים היו פירושי הרמב"ם לתלמוד, כָּלֵל - בצד פירושי - גם מחברות שעיקרן

- 15 ראה למשל מאמרי "כמעין המתגבר: ספר המצוות לרמב"ם כביטוי להתפתחות חשיבתו ההלכתית", א' ארליך ואחרים (עורכים), על-פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר שבע תשס"ח, עמ' 173 ובמצוין בהע' 84 שם.
- 16 ראה למשל: H.A. Davidson, *Moses Maimonides: The Man and his Works*, New York, 2005, pp. 144-145.
- 17 155-150 הע' 150.
- 18 "להיקף שרידיו של פירוש הרמב"ם לתלמוד", נספח למאמרי דלעיל הע' 2, עמ' 159-146.
- 19 ראה שם עמ' 151-155.
- 20 ראה שם עמ' 151-152 ובהערות. לסיבה שדווקא פירוש ר"ה הועתק בידי ר"ש שקייל, ולא פירושי שאר מסכתות, ראה הצעתי שם עמ' 158-159.
- 21 כדברי הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה, בתיאור דרך עבודתו בחיבור "פירושים בשלושת הסדרים": "וקיבצתי מה שבא לידי מפירושי אבי זצ"ל וזולתו מפי רבנו יוסף הלוי ז"ל וכו', וקיבצתי גם כן ההלכות שמצאתי לו בפירושו בעצמו, ומה שנראה לי אני גם כן מפירושים וכו' (ר"י שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, ירושלים תשנ"ב, עמ' סא-סב; לחילופי 'זצ"ל' ב'ז"ל' במשפט זה, ראה במאמרי שם, עמ' 129 הע' 56).
- 21 ראה רשימת מובאות הר"י מיגש בקטעי הפירוש שבידינו במאמרי שם, עמ' 130 הע' 56.

או כולן פירושי קודמיו. נמצא שמי שקיבל רשות מצאצאי הרמב"ם להעתיק ממחברות פירושי לתלמוד יכול היה לסבור בטעות שלפניו חיבורו שלרמב"ם, ובאמת אפשר שהייתה זו מחברת שאינה לרמב"ם עצמו, אלא מאוסף הפירושים שנקבצו על שולחן עבודתו של הרמב"ם.

ואכן, דבר זה לא נותר כאפשרות היפותטית בעלמא, שהרי כבר נתברר שכך אירע עם ר' שמואל שקייל עצמו, מעתיק הפירוש לראש השנה. שכן על קטע מפירוש הרמב"ם לתלמוד מסכת מגילה נאמר בכ"י וטיקן: "עוד ראה זה מצאתי ממה שהגיה הנכבד ר' שמואל במצרים, מדברי הרב רבינו הר"ם במז"ל"²². חוקרים כבר הרגישו בבעייתיות ייחוסו של קטע זה לרמב"ם²³, והנה בכ"י פירנצה לאותו קטע עצמו נמצא כתוב: "כך פירש רבינו מיימון, שלמד מפי רבו רבינו יוסף הלוי ז"ל"²⁴!

זהו אפוא מצב ידיעותינו בשאלת פירוש הרמב"ם לתלמוד ראש השנה: במאה הי"ג הועתק פירוש זה בידי ר' שמואל שקייל מתוך מחברות פירושי הרמב"ם לתלמוד, ועל יסוד ההנחה שבפירוש הרמב"ם מדובר; וכך עמד פירוש זה לפני ראשונים ואחרונים. אך בשל הספקות שהועלו, קשה לשלול מכל וכל את האפשרות שפירוש זה אמנם עמד לפני הרמב"ם, וכלול היה באוסף מחברותיו, אך לא הוא שחיברו. ולפי שעה אין הכרע.

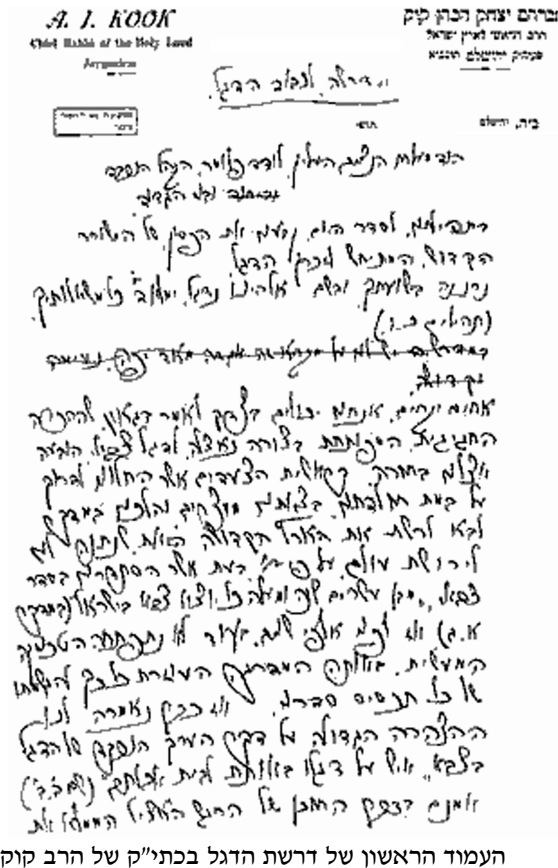
מעתה עולה שאין דרך להוכיח את ייחוס החיבור לרמב"ם מתוך העמדת מקבילות שמספק החיבור לשלבי חשיבתו הראשונים שלרמב"ם²⁵: הרי ברי שהחיבור אמנם עמד לפני הרמב"ם, ונקל להניח שאימץ הימנו עניינים שונים; הכרעת השאלה אם הוא עצמו המחבר טעונה כנראה גילויים עובדתיים נוספים, ואפשר שכאלה עוד צפונים בעתיד.

דוד הנשקה

- 22 רמ"ל זק"ש, חידושי הרמב"ם לתלמוד, ירושלם תשכ"ג, עמ' קג הע' 11; וראה מאמרי שם, עמ' 152 הע' 135.
- 23 ראה: ל' לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלם תש"ן, עמ' 176-177, וראה מאמרי "ליסודו המשפטי של המושג אומה: בין הרמב"ם לרמב"ן", שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 196 הע' 47.
- 24 א' קופפר, "בדבר מחברו של פירוש קדמון על מימרא דאביי במגילה לא ע"ב", סיני, נט (תשכ"ו), עמ' רצ.
- 25 כדרכו של ר"ש ואלטר (לעיל הע' 13); לדוגמה מתחים ההלכה, ראה במאמרי דלעיל הע' 2, עמ' 152 הע' 139.

השלמות ותיקונים ע"פ כתי"י המקורי לדרשת הרב קוק זצ"ל על הדגל

בעקבות פרסום דרשת הרב קוק על חשיבות הדגל הישראלי ב"המעין"¹, מצא עבורי ידידי הרב זאב נוימן את הנוסח המקורי של הדרשה כתוב בכת"י"ק של הרב זצ"ל, ממנו הודפסה הדרשה במכונת כתיבה. ב"ה כמעט כל השערותינו בנוגע להשלמת המילים החתוכות או המטושטשות אושרו, אך בכל זאת נותר להשלים כמה פרטים ולתקן כמה טעויות ע"פ כתי"י.

1 ארי יצחק שבט, "דרשת הרב קוק זצ"ל על חשיבות הדגל הישראלי", המעין מט, ג (ניסן תשס"ט) עמ' 55-68. צילום הדרשה המודפסת נמצאת במרכז התיעודי של בית הרב, תיק א/ט/429.

א. קיימים בנוסח המוקלד כמה תיקוני לשון בשונה מהנוסח שבכתה"י, וכמה שינויים בחלוקה לפסקאות; אלו נעשו בוודאי באישורו וידיעתו של הרב או אולי אף על ידי הרב עצמו, ולא מנייתים כאן.

ב. בכתה"י אין תאריך (בטופס המכתב קיים כיתוב מודפס 'תרפ"ו' שלא הושלם). במקביל התברר שהשנה 'תרפ"ה' הרשומה בכתב-יד בראש הנוסח שבמכונת כתיבה הוספה רק בשנים האחרונות, כהשערה, על ידי מי שהעתיק המודפס היה בידו. לי נראה שהדרשה נכתבה בכסלו תרפ"ו, סמוך לטקס שנערך בל' כסלו לרגל הפקדת דגל הגדודים העבריים בביהכ"נ 'החורבה' שבו נישאה הדרשה².

ג. שיערנו בהערות 58, 70, ו-73 על פי השגיאות והתיקונים שבנוסח המוקלד שהרב הכתיב את הדרשה למקליד, שטעה פעמים רבות מחמת לחץ ההכתבה. עם גילוי כתה"י מתברר שהמקליד העתיק את הנוסח מכתה"י, והטעויות נובעות כנראה פשוט מהעתקה רשלנית.

ד. בטקסט ליד הערה 63 אכן כתוב בכתה"י "המפותחת בצורה נאלצה" כפי ששיער ידידי הר"נ גוטל (וכפי שהניח גם הרצ"י טאו בשיעור שהעביר בנושא בישיבת 'הר המור'), ולא "נאלצה" כפי שמופיע במודפס; ויש לתקן את הערות 57 ו-63 בהתאם.

ה. ליד הערה 64 צ"ל "הרגש האציל", ולא "האצילי" כפי ששיערנו.

ו. הערה 67 - הרב כתב בכתה"י לאורך הדרשה "אלהים" ו"אלהינו", והמדפיס שינה וכתב לפעמים "אלדים" ולפעמים "אלקינו".

ז. ליד הערה 68 צ"ל "עשויים דגלים דגלים" (פעמיים), ולא כבמודפס.

ח. בשורה ה-16 בעמ' 66 הושמט חלק חשוב מהמשפט על ידי המדפיס בטעות 'הדומות' (ודילוג בין שתי מילים זהות תוך כדי הדפסה). וכך צ"ל (התוספת מכתה"י הודגשה; שינוי הנוסח גרם גם לשינוי בפיסוק):

ולעומת זה ידענו גם כן שסוף כל סוף רוח ד' אחד הולך ומרחף על האחווה האנושית, וכל העמים הרבים וכל הגזעים השונים הינם באמת כולם אוצרות

2 תודתי לר"ז נוימן על ההערה. על פי זה ראוי לשנות מה שכתבנו בהערות 2, 12, 19, ו-36 בהתאם. הדרשה המוקלדת תויקה בלשכת הרב ב' בטבת (על פי המספור הסדרתי של המסמך - מס' 345). יש לציין שהמספור, וכנראה גם תיוק המסמכים, נעשו בלשכת הרב באיחור-יחסי למה שמקובל היום, ונראה שהלשכה לא הצטיינה במיוחד בסדר ובמקצועיות. יתכן ויש בכך הסבר (ואף לימוד זכות!) על תמיהות מסוימות שהתעוררו בזמנו, כמו למשל היעדר תגובה מלשכת הרב על כמה וכמה אגרות של הגר"ע גרודזינסקי, דבר שהפליא את הגר"ע, עי' אגרות לראי"ה עמ' תנה, תנז, תנט, תסד-תסה (ניתן לצרף לעובדה זו גם את ההקלדה הרשלנית מכתה"י כפי שמוכח להלן בסמוך, וגם את האנגלית המשובשת בה תורגמו לעיתים מסמכים רשמיים שיצאו מלשכת הרב, עיין למשל באגרת כזו שפרסמתי במאמרי 'תעודות חדשות בענין גישת הרב קוק להקמת האוניברסיטה העברית', המעין מז, ד [תמוז תשס"ז] עמ' 24-13, ובמיוחד בהערה 5).

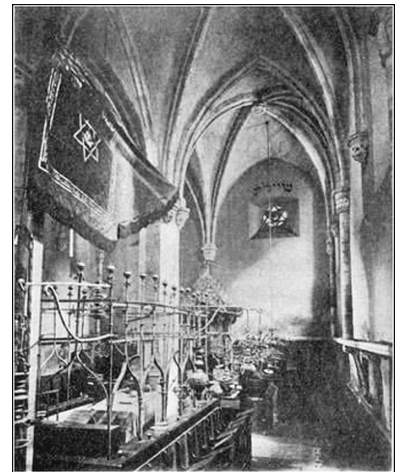
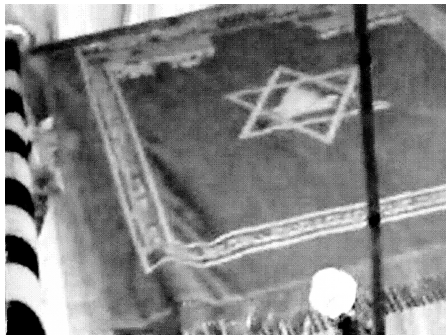
שונים של גוויי היים שונים, שמכולם יחד תתפאר ההרמוניה הנפלאה של עושר החיים הגדולים אשר ברא יוצר האדם בצלמו הגדול והנערץ.

ט. ליד הערה 76 צ"ל "גנוז" (ולא "נגנוז").

י. בעמ' 67, בשורה 7 צ"ל "ולתורתו הקדושה", ולא "ולתורתנו" כפי ששיערנו.

יא. שם בשורה 20 צ"ל "בשביל המטרות הקדושות האצורות" ("האצור" הוא טעות המדפיס).

יב. בנוגע להסתייגותו של הגר"מ פיינשטיין מהנפת דגלים בבית הכנסת (עיי"ש עמ' 62 הערה 44), סיפר לי ר' אהרן פריימן נ"י בנו של שמש ביהכ"נ ה"חורבה"³, שאת דגל הגדוד העברי (שכונה "דער הייליגער פאן" = הדגל הקדוש) שמרו בתוך אולם בית הכנסת משמאל לכניסה, בתוך ארון נעול צר וגבוה (3x0.4 מ' בערך) מעץ מהודר שעמד ע"ג ספסל קטן. הוא עצמו מעולם לא ראה שהניפו את הדגל, אך הוא זוכר שהתייחסו אליו ביראת כבוד. לעומת זאת, בירור נוסף העלה שבביהכ"נ "אלט-נוי-שול" שבפראג מונף עד היום בצורה בולטת ביותר מימין הבימה הדגל האדום הענקי עם סמל המגן דוד, שקבלו היהודים בשנת ת"ח כאות הערכה על השתתפותם בהגנת העיר מפני השוודים (עיי' בהע' הנ"ל, וראה בצילומים המצורפים, אחד ישן ואחד חדש; אפשר לראות על הדגל את הכובע השוודי שבסמליות-בולטת "נבלע" בתוך המגן דוד).

ארי יצחק שבת

3 יליד תרצ"ב. את הראיון ערכתי עמו בה' במרחשון תש"ע.

עוד בענין גנב הבא במחותרת

א. בהמעין ניסן תשס"ז (כרך מז, גליון ג עמ' 9 ואילך) [=ספר 'הגיוני תורה', שעלבים תש"ע, עמ' פה ואילך] נדפס מאמר מקיף מאת הרב משה נקש בענין היתר הריגת גנב הבא במחותרת אם נוהג בזמן הזה. הוא כותב שהרי"ף השמיט דין זה, וכבר תמה על זה בעל המאור. והרמב"ן כתב שנראה שהרי"ף שהשמיטו מפני שכבר כתב דין רודף ושיבר את הכלים במקומו בב"ק. גם הרא"ש השמיטו מפסקיו. ואף שנמצא בטור חו"מ סי' תכה (אע"פ שנשמט מדפוס ווארשא עפ"י הצנזור, במהדורת מכון ירושלים תוקן הדבר), עם כל זה המחבר בשו"ע לא הזכיר את הדין הזה, ורק הרמ"א כותב הבא במחותרת לגנוב ג"כ דינו כרודף וניתן להצילו בנפשו. עכ"ד.

יש להוסיף שגם בחו"מ סי' שנא כתוב בטור בזה"ל, 'יש גנב שפטור מלשלם, ואיזה זה שבא עם התשלומין חיוב מיתה, כגון הגונב כיס בשבת... שאיסור שבת ואיסור גניבה באים כאחד... וכן הבא במחותרת וגנב כלים והוציאן ושברן פטור אע"פ ששברן אחר שהוציאן מרשות הבעלים, שכל המוצא את הגנב בשעה שחותר את הבית לגנוב מותר להורגו'. והשו"ע אע"פ שכותב הדין דגנב בשבת אינו כותב הבא במחותרת, רק מסיים וכן כל כיוצא בזה, והסמ"ע מפרש - כגון הבא במחותרת. ומזה שהשמיטו רוב הפוסקים הדין של הבא במחותרת כותב בעל המאמר שיתכן שאינו נוהג בזמן הזה, כיון שאין לנו היום סנהדרין הדין דיני נפשות. דומה לזה דין בועל ארמית שקנאין פוגעין בו שפסקו הרמב"ם, אולם בשו"ע אבן העזר סי' טו סע' ב לא התירו בפירוש, אלא כתב הבא על הגויה, אם לא פגעו בו קנאין ולא הלקוהו בי"ד, עונשו מפורש בדברי קבלה. ותמה החלקת מחוקק 'לא ידעתי למה השמיט דין של קנאין פוגעין בו שכתבו הרמב"ם והטור'. ומביא שיש מי שתירץ דדין זה נוהג רק כשיש סנהדרין שדנים דיני נפשות, ואז הקנאי דינו כסנהדרין, אבל בזמן הזה שאין סנהדרין אפילו קנאי אסור להרוג. ומכאן אפשר להקיש לדין גנב הבב"מ.

לפענ"ד אם נקבל את הדעה שהמחבר לא כתבו בשו"ע מפני שדעתו שאינו נוהג בזה"ל, והרמ"א באמת חולק עליו, אפשר לומר שיצא נפקא מינא לדינא בזה"ל בין המחבר להרמ"א. דבסימן שנו סע' ז כתוב ברמ"א 'ואפילו למ"ד אומן קונה בשבח כלי לא נאמר דהרי הוא של אומן ולא של בעלים, דמ"מ צריך להחזירו לבעלים מכח דינא דמלכותא דינא, דהכי נוהג עכשיו להחזיר כל גניבה אפילו לאחר יאוש ושינוי רשות מכח דינא דמלכותא דינא'. מקור ההלכה בתרומת הדשן. והש"ך כותב 'אע"ג דהוכחתי דלא אמרינן דד"ד מה שהוא נגד דת תורתנו, מ"מ דיינינן הכי שפיר בלישנא דהכי נהיגי עכשיו, כלומר דגם בישראל נהיגי כן... ואע"ג דמנהג גרוע שהוא נגד דין תורה לא אזלינן בתריה, י"ל דהאי מנהג הוא שנתקן כד, ופשיטא דיש ביד הדור לתקן תקנות' וכו'. מעניין הדבר שגם להלן בסימן שסח הובא אותה תקנה רק ברמ"א ולא במחבר, וז"ל 'וסתם גניבה הוי יאוש אפילו בגוי, ואם כן הקונה מן הגנב לא היה צריך להחזיר הגניבה אלא אם כן ידעינן דלא נתיאש, דהא קנאה ביאוש

ושינוי רשות כמו שנתבאר לעיל סי' שנ"ג. מיהו נהגו להחזיר כל גניבה (תרומת הדשן סי' ש"ט), ואין לשנות מן המנהג (טור), וכמו שנתבאר לעיל סימן שנ"ו. ואין חלוק בזה בין גנב לגזלן, דבכל ענין מחזיר דמיו ונוטל את שלו'. ומסיק הרמ"א 'כן נראה לי'.

ועתה תבנא לדינא, שאם נקבל ששיטת המחבר היא שדין בא במחירת אינו נוהג בזה"ז, ואם גם התקנה של הרמ"א לא ס"ל למרן, א"כ ה"ה בבא במחירת כיון דלא קננהו בדמים בזה"ז ממילא חייב הגנב להחזיר הגניבה; אבל אם יש יאוש ושינוי רשות יהיה הגנב פטור להחזיר. אולם לפי הטור והרמ"א דדין בא במחירת נוהג גם בזה"ז הגנב פטור להחזיר החפצים שגנב, דקננהו בדמים. אולם לפי התקנה של התורה"ד המובאת ברמ"א יצא שקולו יהיה חומרו, שכמו שגנב עם יאוש ושינוי רשות חייב להחזיר מצד התקנה, גם כאן יהיה הבא במחירת שיצא עם כלים חייב להחזירם מהתקנה, הן אם הכלים בעין, או עכ"פ לשלם דמים אם אינן בעין.

ב. בנספח למאמרו הדפיס הרב נקש את תשובת הגאון הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א אליו בענין זה, ודעתו שנראה פשוט שנוהג דין הריגת גנב הבב"מ גם בזה"ז, דכלל הדבר הוא שרק מה שצריך בית דין סמוכים אין דנים בזמה"ז, אבל דבר שאינו צריך בית דין נוהג בכל הזמנים. ומה שהשמיטוהו הרי"ף והרא"ש והמחבר בשו"ע אפשר שכל מה שמפורש בתורה לא הביאו, או שמילתא דלא שכיחא אין הרי"ף מביאו; אבל עכ"פ אין להעלות על הדעת שלא נוהג בזה"ז דין גנב הבא במחירת. עכ"ד.

הנה, מה שכתב שאפשר שהמחבר השמיטוהו מפני שמפורש בתורה, אחרי בקשת המחילה מכת"ה אין זה מתקבל על הדעת, שהרי גם איסור גניבה וגזילה מפורשים בתורה שבכתב ועם כל זה יש תילי תילי הלכות בקשר אליהם בשו"ע, וכמו כן גם בהלכה זו כמה וכמה דינים המוזכרים בטור; ורק מפני שעיקר הדין מפורש תורה אינו טעם מספיק להשמטתם ע"י מרן המחבר.

יוסף הלוי שי שא

★ ★ ★

‘וחזרה מלכות לישראל’!?

רבינו הרמב"ם, שהתחייב לפני כל עם ישראל לדורותיו 'שיהיה אדם קורא בתורה שבכתב תחילה ואחר כך קורא בזה [=ספר משנה תורה] ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם' - 'נאלץ' היה לטרוח ולהסביר בספרו מדוע חוגגים את חג החנוכה. וז"ל (הל' מגילה וחנוכה פ"ג ה"א): 'בבית שני כשמלכו יון גזרו גזירות על ישראל... עד שריחם עליהם אלהי אבותינו והושיעם מידם, והצילם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום, והושיעו ישראל מידם,

והעמידו מלך מן הכהנים, וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני¹.

ובע"ז ט, א: מלכות יון בפני הבית מאה ושמונים שנה כו'. הפירוט²: אלכסנדר מוקדון כבש את א"י מידי הפרסים בשנת ג"א תכ"ח (332-), ויורשיו אחריו גזרו גזירות על ישראל³. טיהור המקדש ע"י יהודה המכבי אירע בשנת תקצ"ו (164-), והמלכת יונתן החשמונאי לכה"ג ונשיא היהודים היתה בשנת תר"ח (152-), בדיוק 180 שנה אחרי כיבוש אלכסנדר. חורבן בית שני אירע כידוע בשנת ג"א תת"ל (+70)⁴, אם כן 'יתר על מאתים שנה עד החורבן השני' היינו כ-220 שנה. האמנם 'חזרה מלכות לישראל' בשנים אלו?

לפי הידוע לנו שמעון החשמונאי שימש כנשיא וכה"ג אחרי שיונתן אחיו הצעיר נרצח ע"י היוונים. גם הוא נרצח⁵, ואחריו מלך יוחנן הורקנוס בנו - הוא 'יוחנן כהן גדול' שמעידים חז"ל שבסוף ימיו נהיה צדוקי; נפטר בשנת תרנ"ו (104-). אחריו מלך בנו יהודה אריסטובולוס, ולאחר שמת ייבם אחיו ינאי את אלמנתו שלומציון ומלך שנים רבות עד שנת תרפ"ד (-76), והרחיב מאוד את גבול ישראל. אחרי מותו מלכה עשר שנים האלמנה שלומציון המלכה הצדיקה, הם ימי 'תור הזהב' של תקופת בית שני, ואחרי מותה נלחמו זה בזה שני בניה הורקנוס ואריסטובולוס, עד שבשנת ג"א תרצ"ה (-65) נכנסה באדיבותם רומי לתמונה, ושנתיים אח"כ כבש המצביא הרומאי פומפיוס את ירושלים. הורקנוס נשאר כה"ג ונשיא בחסות רומא, כשעוזריו הקרובים הם אנטיפטר ובנו הורדוס, מן האדומים יושבי הר חברון שנלקחו כנראה

- 1 זהו הביטוי בו משתמש הרמב"ם גם למלכות האידיאלית של ימות המשיח (הל' תשובה פ"ט ה"ב): "אבל ימות המשיח הוא העולם הזה, ועולם כמנהגו הולך, אלא שהמלכות תחזור לישראל".
- 2 בעיקר על פי ספרו הנפלא של פרופ' מרדכי ברזילר ז"ל 'דברי הימים לישראל ולאומות העולם', מוסד הרב קוק תשל"ו; אמנם החשבונות ההיסטוריים אינם זהים לחשבונות שבגמ' שם ע"פ סדר עולם (ואכמ"ל), אך אין לכך נפ"מ לענייננו.
- 3 'מנין השטרות' מתחיל עשרים שנה אחרי כיבוש הורדוס, בשנת ג"א תמ"ח (-312), לרגל ייסודה של הממלכה הסלאוקית (אולם עי' מ"ש ר"ר שר שלום בספרו 'שערים ללוח העברי' עמ' 164 ששנה א' של מנין השטרות היא שנת ג"א ת"נ, וההפרש בינו לבין המנין ליצירה הנהוג הוא 3449 שנים).
- 4 לדעת הרמב"ם - שנה קודם; ואכמ"ל.
- 5 ע"י חתנו! שלושת האחים האחרים, יהודה יוחנן ואלעזר, נהרגו בקרבות עם היוונים שנים קודם. וידועים דברי הרמב"ן עה"פ 'לא יסור שבט מיהודה' (בראשית מט, י): "ולפי דעתי היו המלכים המולכים על ישראל משאר השבטים אחרי דוד עוברים על דעת אביהם ומעבירים נחלה... וזה היה עונש החשמונאים שמלכו בבית שני, כי היו חסידי עליון, ואלמלא הם נשתכחו התורה והמצוות מישראל, ואף על פי כן נענשו עונש גדול, כי ארבעת בני חשמונאי הזקן החסידים המולכים זה אחר זה עם כל גבורתם והצלחתם נפלו ביד אויביהם בחרב, והגיע העונש בסוף למה שאמרו רז"ל (ב"ב ג, ב) כל מאן דאמר מבית חשמונאי קאתינא עבדא הוא, שנכרתו כולם בעוון הזה"...

לעבדים בימי ינאי, גויירו (כעבדים כנענים) ונשארו עבדיהם של בית חשמונאי; בערך בשנת ג"א תשי"ג (47-) הפכו למעשה אנטיפטר והורדוס לשליטי ממלכת יהודה, 'עבד כי ימלוך'. בשנת ג"א תש"ד (40-) הצליח מתתיהו אנטיגונוס בן אריסטובולוס להדיח את דודו הורקנוס ואת עוזריו בעזרת הפארתים אויבי הרומאים ולמלוך על יהודה, אך זמן קצר אח"כ מונה הורדוס ע"י הרומאים למלך יהודה, ובעזרתם כבש מחדש את ירושלים והרג את מתתיהו אנטיגונוס - המלך החשמונאי האחרון. הורדוס 'העבד האדומי' מלך על יהודה משנת תשכ"ג (37-) ועד שמת בשנת תשנ"ו (4-). אחריו חולקה המלכות על הארץ בחסות רומא בין צאצאיו, כשביהודה עצמה שלט ארכיאלוס, בנו של הורדוס מאשתו השומרנית⁶. לאחר עשר שנים הודח ארכיאלוס והוגלה ע"י הרומאים, ומשנת תשס"ו (+6) שלטו הרומאים ישירות בארץ יהודה בעזרת נציב סוריה. בגליל המשיך לשלוט באותם שנים בן אחר של הורדוס, הורדוס אנטיפס, ואחרי מותו עבר גם הגליל לשלטון נציב סוריה הרומאי. בשנת תת"א (+41) הומלך נכד הורדוס, אגריפס (הראשון), על ארץ ישראל, והשנים הקצרות שבהם מלך עד מותו בשנת תת"ד (+44) היו 'תקופת האור האחרונה' לפני החורבן (כלשונו של פרופ' ברויאר). משנה זו שלטו הנציבים הרומאים ביהודה. אגריפס השני בן אגריפס הראשון היה בערך משנת תת"י (+50) שליט של חלקים שונים של עבר הירדן והגליל ואחראי מטעם הרומאים על בית המקדש, אך הוא היה רחוק מהעם ולא היתה לו כמעט כל השפעה על הנעשה בארץ יהודה. בשנת תתכ"ו (+66) החל המרד הגדול נגד הרומאים, ובתשעה באב שנת תת"ל (+70) נחרב בית מקדשנו. המרד עוד נמשך בחלקים אחרים של הארץ, ובשנת תתל"ג (+73) נלכדה מצדה והסתיים למעשה המרד.

מתוך כל השנים האלו שלטו יהודים על הארץ פחות מ-170 שנה, כולם מלכים שאינם מבית דוד ורובם לפחות לכתחילה לא ראויים למלוכה, וכמעט כולם (מאז סוף ימי יוחנן, למעט שלומציון המלכה ואולי אגריפס הראשון) רשעים לפי כל קנה מידה תורני. אלו העובדות. כיצד אם כן נפרנס דברי הרמב"ם על אחת התוצאות החיוביות העיקריות של נס חנוכה, 'וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה?' וצ"ע.

בכל אופן ברור לפי הרמב"ם שגם מלכות חלקית, גם מלכות פגומה, גם מלכות שבראשה רשעי ישראל, אפילו מלכות שבמידה זו-או-אחרת כפופה לשלטון זר - שם 'מלכות ישראל' עליה כל עוד למעשה היא שולטת מבחינות מסויימות על העם והארץ, ושיש להודות לרשב"ע על קיומה, לפחות מול האלטרנטיבות - שלטון מוחלט של זרים על עם ישראל בארץ ישראל, וק"ו גלות; ואין זה סותר כלל את העובדה שיש להילחם בכל התוקף במעשיה המנוגדים לתורה. כל זאת עד שנזכה למלכות המלך המשיח, ותתקיים בנו בשלמות נבואת יחזקאל (לו, לג ואילך): "כה

6 באותם שנים חזרה הסנהדרין להיות הגוף היהודי העליון, והתרבו לומדי תורה (תקופת הלל ושמאי ובתיהם).

אָמַר ה' אֱלֹהִים, בְּיוֹם טְהָרֵי אֶתְכֶם מִכָּל עֲוֹנוֹתֵיכֶם וְהוֹשַׁבְתִּי אֶת הָעָרִים וְנִבְנוּ הַחֲרָבוֹת. וְהָאָרֶץ הַנְּשֻׁמָּה תִעֲבֹד, תַּחַת אֲשֶׁר הָיְתָה שְׂמֵמָה לְעֵינַי כָּל עֹבֵר. וְאָמַרְהוּ הָאָרֶץ הַלְזוּי הַנְּשֻׁמָּה - הָיְתָה כְּגֹן עֵדוּ, וְהָעָרִים הַחֲרָבוֹת וְהַנְּשֻׁמּוֹת וְהַנְּהַרְסוֹת - בְּצוּרוֹת יִשְׁבּוּ! וַיִּדְעוּ הַגּוֹיִם אֲשֶׁר יִשְׁאַרוּ סְבִיבוֹתֵיכֶם כִּי אֲנִי ה' בְּנִיתִי הַנְּהַרְסוֹת נְטַעְתִּי הַנְּשֻׁמָּה, אֲנִי ה' דְּבַרְתִּי וְעָשִׂיתִי. כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהִים, עוֹד זֹאת אֶדְרֹשׁ לְבֵית יִשְׂרָאֵל לְעֵשׂוֹת לָהֶם, אֲרַבָּה אֹתָם כְּצֹאן אֲדָם. כְּצֹאן קִדְשִׁים, כְּצֹאן יְרוּשָׁלַם בְּמוֹעֲדֶיהָ, כֹּן תִּהְיֶינָה הָעָרִים הַחֲרָבוֹת מְלֵאוֹת צֶאֱן אֲדָם, וַיִּדְעוּ כִּי אֲנִי ה'". בַּעֲגָלָא וּבְזִמְן קָרִיב.

יואל קטן

ארבע תשובות בענייני הדלקת נרות חנוכה מאת מו"ר רבי חיים קנייבסקי שליט"א

- א. שאלה: מי שיש לו שני נרות ביום של חנוכה וספק אם יהיו לו נרות למחרת, האם ידליק היום שני נרות - או עדיף שישאיר נר אחד למחר?
תשובה: עדיף שישאיר¹.
- ב. שאלה: הרב שליט"א פסק² שמי שטס במטוס - כיוון שאין לו כעת בית אשתו תדליק עבורו בביתו. כיצד ינהג רווק?
תשובה: אולי ידליק עליו אביו.
- ג. שאלה: מובא בשם הרב שליט"א³, שכוונת המ"ב ס' תרעה ס"ק ו שאין לטלטל הנרות ממקומן עד שיושלם שיעור זמן ההדלקה - היא להזזה של טפח. אולם לכאורה מוכח מב"ק כט, ב שעד שלושה טפחים לא איסתלקו להו מעשי הראשון, א"כ מאי שנא נר חנוכה?
תשובה: בחנוכה שיעורו תוך טפח, נלמד מדין טפח הסמוך לפתח.
- ד. שאלה: מנהג בית אבותיי להדליק נר חנוכה לאחר תפילת ערבית. האם עלי לשנות ולהדליק כפי שנוהגים היום לפני מעריב?
תשובה: ראוי להדליק לפני מעריב⁴.

יעקב קאפל רייניץ

1 לדעת הגר"א נבצל שליט"א עדיף שידליק היום שתי נרות.
2 מובא ב'גם אני אודד' לחנוכה ח"א לר' גמליאל הכהן רבינוביץ אות סו.
3 שם אות סז.
4 הגרש"ז אורבך זצ"ל הורה למדליק בביתו לנהוג כמנהג אבותיו.